

„A puszta le van robbanva.”

Helykötődés és nosztalgia a pusztai élettörténetekben

A tanulmány egy dunántúli puszta, egy mára felbomlott uradalmi cselédkolónia múltját és jelenét próbálja felvillantani egy sajátos aspektusból: a hely, a helykötődés és a helyidentitás szempontjából.

A 2012 nyarán megkezdett terepmunka során élettörténeti interjúkat és rövidebb, félig strukturált interjúkat készítettem a pusztán maradt és a pusztáról elköltözött nagyhorcsöki (és környékbeli) volt uradalmi cselédekkel és leszármazottaikkal. Múltjuk, egykori közösségük, norma-, érték- és szokásrendszerük mellett megpróbáltam fényt deríteni a közösség múlthoz és változáshoz való viszonyára csakúgy, mint a pusztaiak sajátos habitusára, azaz passzív, tanult tehetetlenséget és tanult jelentéktelenséget sűrítő magatartásmintáira.

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy mit jelent ma és mit jelentett egykor pusztainak lenni, egyfelől interjúim elemzésére, másfelől a pusztai létet megörökítő szociográfiákra, visszaemlékezésekre támaszkodhattam.¹ A terepmunka és az interjúk értelmezése során különösen Illyés Gyula *A puszták népe*² című szociográfiájának volt erőteljes magyarázó ereje, dacára a két „adatfelvétel” között eltelt majdnem egy évszázadnak. Illyés emlékei nemcsak árnyalják, hanem magyarázzák is azokat az élettörténeteket, amelyeket most nekem meséltek. Az öntudatlanul átörökített mintáknak és beállítódásoknak köszönhetően Illyés munkája a mai napig képes megvilágítani a pusztaiság több fontos aspektusát.

A pusztai lét a szociográfiák tükrében erőteljes elszigeteltséget, a hatalomnak és a társadalmi változásoknak való kiszolgáltatottságot, védtelenséget jelent. Miként Illyés Gyula írja: „pusztainak lenni egy kicsit szégyen

volt, a talajtalanságot, a földönfutást, a hazátlanságot jelentette, ahogyan az is.”³

A pusztához való viszony feltárásához és a pusztai lét folytonosságának vizsgálatához az élettörténeteket és visszaemlékezéseket két szempontból elemeztem. Egy régi uradalmi cseléddel készített élettörténeti elbeszélés mélyelemzésével próbáltam „belülről” megérteni, a mesélő számára mit jelentett cselédnek lenni, és „benn ragadni a pusztán”. A hermeneutikai esetrekonstrukció módszerével készített esettanulmány⁴ mellett a többi interjú-átiratban a pusztát mint helyet vettem szemügyre, és a helyhez való viszonyt tartalomelemzéssel értelmeztem. Ennek során egyfelől a puszta mint hely megjelenítésére, a pusztai helyek leírására és a hozzájuk kapcsolódó cselekvési rutinokra figyeltem, másfelől a helyek leírásában megnyilvánuló érzelmekre és a helykötődésre.

A pusztai lét önmagában is negatív konnotációkkal terhes: a puszta nemcsak térbeli zárvány, társadalmi is marginális és izolált. Mi több, a pusztai emlékezet, a pusztaiak története is marginális.⁵ A kívülállók szemében a puszta az elmaradottsággal, a kiszolgáltatott „cselédorsossal” fonódik össze, az ottaniak mégis kötődnek otthonukhoz. A kötődést tovább árnyalják az élettörténetek, melyekben a puszta mint tér (és otthon) maga is többszólamúvá válik. Az interjúkban feltáruznak a diskurzív határmegvonó technikák, amelyek megvonják a puszta térbeli-társadalmi határait és meghatározzák lakossága belső rétegződését, melyben egyaránt megjelenik a pusztaiak habituális kisebbségi és a peremvidék peremvidékeire szorultakat (a külmajorokban élőket, a „tanyasiakat”, a summásokat) lenéző kivagyiság.

Következésképpen sem a puszta, sem a környéke nem homogén tér – sem a bent ragadók, sem az onnan elköltözők szemében. Az élettörténetek eseményei (főként a térbeli vagy társadalmi mobilitás vagy immobilitás) ráadásul részben felülírják az első látásra erőteljesen pozitív kötődést a pusztához.

¹ Illyés 2005 [1936]: 19.

² Németh 2013: 31–51.

³ További példák erre a „történelem alattiként” körülírható, nem-agens csoportok, illetve a „saját” történelem vagy írásbeliség nélküli csoportok. (Ginzburg, 2011: 5–59, Berkhofer, 2010: 47–69, Ong, 2010: 34–73).

¹ Illyés 2005 [1936], Mátyus - Tausz 1984, Kardos, 1955.

² Illyés, 2005 [1936].

HELYKÖTÖDÉS, HELYIDENTITÁS

A helyidentitás fogalmával jól megragadható a kötődésben és az elvágyódásban, a hellyel való azonosulásban és az elkülönböződésben megbújó kettősség. Jóllehet a helykötődést és a helyidentitást több kutatás alapvetően az otthonhoz való pozitív érzelmi kötődéssel azonosítja, az újabb tanulmányok a helyekhez való érzelmi kötődést, a helyekkel való azonosulást dinamikus, többértelmű, esetleg ambivalens viszonyként írják le.⁶

Az élettörténetekben kitüntetett helyek kedvezőtlen tárgyi, személyi összetevőik ellenére is lehetnek jelentőségteljesek: olyan helyekhez is köthetünk, ahol nyomasztó emlékeket éltünk át.

A helyekhez kötődés teszi lehetővé a környezet feletti uralom, a cselekvőség és a kompetenciaérzet átélését, de a helyekre való emlékezés közvetve is fontos szerepet tölt be énünk integritásának, folytonosságának megőrzésében (helyidentitás).⁷

A semleges tér a használatban és a tapasztalatban jelentéstelivé válik, a rutinszerűen rögzülő cselekvés-összefüggések pedig kulturális-habituális „alaprogramként” vésődnek be a személyiségbe. A helyekhez kapcsolódó történetek ugyanúgy dinamikus viszonyban állnak az élettörténet egészével, mint az egyes helyek történetei az őket alakító szereplőkkel.⁸

A helyidentitás magvának a helyekhez fűződő érzelmi kötődést és a hellyel való azonosulást tekinthetjük.⁹

A pusztát mint teret vizsgálva a kérdés egy alapvetően negatív jelentéstartalmú hely reprezentációjának mikéntje, illetve a pusztával mint társadalmi peremvidékkel való azonosulás. Ugyancsak figyelmet érdemel a hely és a közösség „megtartó ereje”. Különösen élesen vetődik fel ez a kérdés a kutatás során felkeresett idős interjúalanyoknál, mivel a helykötődést és az otthon környezetpszichológiai sajátosságait vizsgáló kutatások szerint időskorban újra felértékelődik az otthon szerepe, mert segít megőrizni az élettörténeti folytonosságot és a személyes identitást.¹⁰

⁶ Sallay – Dúll 2006: 35–42.

⁷ Sallay – Dúll 2006: 35–36.

⁸ Keszei 2011: 437–439.

⁹ Sallay – Dúll 2006: 37–38.

¹⁰ Sallay – Dúll 2006 35–37.

A PUSZTAISÁG ÉS A JELENTÉKTELENSÉG

A pusztán rögzített élettörténeti elbeszélésekből első látásra kitűnik, hogy a pusztához való erős kötődés a jelentéktelenség érzésével keveredik. A felkeresett pusztaiak nagy része eleve gyanakvással fogadta az uradalom múltjára irányuló kérdéseimet, minthogy szerintük a pusztán nem volt, s mávéggépp nincs semmi érdekes. Mintha a pusztához alapvetően hozzátartozna, hogy ott „sok látnivaló nem vót”, és lakóinak élete „nem érdekes.”¹¹ Az alábbi interjúrészlet¹² ambivalens viszonyt sejtet a pusztá jelentéktelensége és a megnézésre érdemes kis utca között:

„Aztán... meg hát, meg ott laknak, meg érdemes az a kis utca, mer' valóban törődtek vele, meg a kis [házak] ... [mindenki] szépen rendbe tartója házát, a lakását, a kertjét gondozza, rendezgeti, de hát a pusztá az öléggé le van robbanva. Nagyon sok látnivaló nem vót.”¹³

A pusztai történetek abból indulnak ki, hogy itt nincs sok látnivaló, s ha valami egyáltalán érdeklődésre tarthat számot, akkor az a grófi családhoz (a kastélyhoz, az egykori urak síremlékéhez) kötődik, s nem az egykorvolt cselédek pusztában hagyott nyomaihoz. A visszaemlékező még megemlíti az 1950-es években épült, a pusztaiak által akkoriban „úri negyednek” hívott új utcát, ahol a pusztá „új urai”, az állami gazdaság vezetői laktak. Ezeket a házakat a mostani (többnyire nyugdíjas) lakók is karbantartják, gondozzák.

A pusztá jelentéktelenségét általában azzal kompenzálják a visszaemlékezők, hogy megemlítik: régen sokan jártak ide dolgozni, itt újságíróknak készülők, „pesti csajok” és diákok is megfordultak, azaz „vót itt élet”.¹⁴ És rögtön hozzá is teszik: „nem úgy, mint most.”¹⁵

¹¹ Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhöröcsökpusztá, készítette: Németh Krisztina.

¹² Jelölések az interjúk szövegátirataiban: dőlt betű = hangsúlyos, hangosabban mondott szövegrész (pl. mindennél), (6) = a szünetek hosszúsága másodpercben, [nevet, sóhajt] = emocionális, metakommunikatív jelzések, (harmincnyolcban?) = nehezen érthető szöveg, ----- = hosszabban megszakadó szöveg, kihagyás * = rövidebb megakadás, e:hallgat = hosszan ejtett, elnyújtott szótag, igen=igen = a szokásosnál gyorsabb összevonás.

¹³ Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhöröcsökpusztá, készítette: Németh Krisztina.

¹⁴ Interjú, RT, 2012. 07.13. Nagyhöröcsökpusztá, készítette: Németh Krisztina.

¹⁵ Interjú, SzL, 2012. 07.14. Nagyhöröcsökpusztá, készítette: Németh Krisztina.

„Aztán nagyon sok helyről jöttek ide dolgozni, tudod, a környékből Cecéről, Csószról, Kálózról, Miklósról, ugye, akkor még Sárszentmiklós volt. Aztán [2] Felsőtöbörzsökről, sőt, mink is jártunk oda is=hát, kertészet volt. Hát, meg volt itt nagy állattenyésztés is, nem vitás. [...] Hát rengeteg ember dolgozik* [dolgoz] ott... itt olyan élet volt, hogy azt el se lehet mondani. Itt annyi ember megfordult, itt annyi rengetegen dolgoztak, főleg mikor ez a savanyító is beindult, ugye itt terme:tünk, itt, a kertészetbe, ők meg dolgozták föl.”¹⁶

A visszaemlékezésekbe szőtt helyleírások feltűnő vonása, hogy a pusztai helyekről szóló beszámolóokban (főként az idős emberek elbeszélésében) felidéződik a hely urainak alakja is. A grófról, a grófi családról szóló történetek a pusztára látogató „fontos emberekhez” (táncdalénekesekhez, nyári munkára érkező diákokhoz) hasonlóan azért kerülnek bele az egyéni élettörténetbe, hogy ezzel is színesítsék, gazdagítsák azt. Ezek a részletek egyben a mindennapi térhasználat társadalmi szabályait is körvonalazzák.

TÉRHASZNÁLAT, MILIÓK

A régi urak lakóhelye, a kastély, bár a pusztában van, mégsem tartozik a pusztához: külön egységet alkot. Nemcsak önálló vízvezetéke és önálló parkja, gyümölcsöse van, hanem a határai is teljesen világosak a pusztaiak számára. Az 1970 körül emelt díszkapu csak tovább erősítette a fejekben amúgy is élénk határt a pusztá és a kastély (később az irodák és az állami gazdaság étkezője) között: a kapun túl terült el a régi kastélykert.

A határmegvonást árnyalják az elbeszélésekben a jól begyakorolt, ismerős útvonalak, biztonságot adó ismerős terek leírásával kiváltott öntudatlan asszociációk, amelyek a társadalmi távolság megteremtésének és fenntartásának napi gyakorlatával kapcsolatosak. Ezt őrzi a máig élő szóhasználat: az ember *felmegy* a kastélyba és *lemegy* az aljba. A kastély a tulajdonképpeni pusztát jelentő „nagyháztól”, a cselédházaktól távolabb, egy kis dombon épült, ahova enyhe emelkedő visz fel. A kastélypark a grófi család magánszférájába tartozik, ahova a cselédek nemigen léphettek be. A kastély körüli tér a maga exkluzivitásával tehát nemcsak a pihenés és az esztétikai élvezet, hanem a társadalmi távolság megteremtésének terepe is volt.

¹⁶ Interjú, RT, 2012. 07.13. Nagyhorcsökpusztá, készítette: Németh Krisztina.

A tulajdonképpeni pusztá a térbeli-társadalmi elszigeteltsége miatt „öszretartó” közösség, belső rétegződése viszont hierarchikus, kasztszerű. A különbségtétel nemcsak a konvenció nagyságában és a munkák presztízseben nyilvánul meg, hanem térben is leképeződik. A pusztá egymástól térben elkülönülő, társadalmi-kulturális orientációikban is különböző lakószigetektől, miliókból áll. A kastélypark közelében, az alj felé laktak a belső, „úri” cselédek, az oktatási feladatokat ellátó apácák és a szegődményes iparosok. A díszkapun túl, a „nagyházban” (a helyiek így nevezik a hosszú cselédházat) éltek a közös konyhas cselédlakásokban a mezőgazdasági munkát végző cselédek. Az „alj”, azaz az erdős részeket átszelő, a halastóhoz levezető közös használatú rész voltaképpen átmeneti terület a kastély és a tulajdonképpeni pusztá között, ahová nyaranta, vasárnap délutánonként a cselédeknek is „szabad volt lemenni”¹⁷ (jóllehet ott „viselkedni kellett”¹⁸), és ahol egy-egy ünnepnapon a grófnő szabadtéri uzsonnával kínálta a kisiskolásokat.

A „BENNRAGADÁS” A PUSZTÁN – HELYI KÖTÖDÉS ÉS HABITUS

A pusztai lét meghatározó mozzanata az elszigeteltség, a térbeli és a társadalmi izoláció, ami az élettörténetekben is hangsúlyosan szerepel. A felkeresett pusztaiak fontosnak látták megemlíteni, hogy ők nemigen mozdultak, mozdulnak ki az otthonukból. Ha egyikük-másikuk el is hagyta a pusztát, akkor sem ment messzire: legfeljebb valamelyik közeli faluba vagy a városzéli kertes házas övezetbe költözött be, de sokan az állami gazdaság munkásaiként továbbra is kijártak a pusztára dolgozni, vagy pedig háztartásbeli asszonyok lettek, akiknek a férje visszajárt az állami gazdaságba.

Az idősebbek elbeszélte élettörténetének feltűnő vonása a térbeli és társadalmi immobilitás. Jóllehet a fiatalabb, a háború után született generációkba tartozók a korszak erőszakos társadalmi mobilizációja következtében hosszabb-rövidebb időre elkerültek a pusztáról, sokuk visszatért vagy a közelben telepedett le.¹⁹

¹⁷ Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhorcsökpusztá, készítette: Németh Krisztina.

¹⁸ Interjú, KÉ, 2012. 07. 10. Sárbogárd, készítette: Németh Krisztina.

¹⁹ Kardos László is kiemeli a szentgyörgypusztai cselédéletmód leírásában, hogy a mozgások nagy része a háború előtt és után is egy 15–20 km sugarú körben történt. (Kardos 1955: 234–235)

Az általam felkeresett idősek nemigen szokták elhagyni a pusztát – koruk, betegségük is akadályozza őket ebben. Ma azonban ezt kényszerűségből mégis meg kell tenniük, hiszen a pusztán nincs sem bolt, sem orvosi rendelő, sem óvoda, sem iskola. A legtöbben a szomszéd faluba mennek vásárolni, vagy bebusoznak a közeli Sárbogárdra. A napi két buszjárat enyhíti elszakítottágukat a városi élet vívmányaitól, de az idősebbek számára megterhelő az ügyintézés, az orvoshoz látogatás, míg a gyerekek buszmenetrendhez kötött iskolába, óvodába járása több órával is meghosszabbítja az otthontól távol töltött időt. A pusztai lét ma már egyre kevésbé elképzelhető autó nélkül, viszont ez egyáltalán nem mindenkinek adott a közösségben. Az otthon elhagyását a régebbi (vagy máig gyakorolt) állattartás is megnehezíti, így a narratívák jellemzően a kényszereknek engedelmességgel, a napi munkával indokolják az otthonmaradást.

A pusztához és azon belül a házhoz kötődés azonban nemcsak pozitívum. Néha enyhe, alig észrevehető hiányérzet is kapcsolódik hozzá, az elmulasztott élmények tudata. Olykor egy-egy elszalasztott budapesti bál vagy egy vajtai fürdőlátogatás emléke is felvillan:

„... én nem vótam, anyám, se Vajtán, a fürdőbe, semerre se. Semerre az égadta világon.”²⁰

„Katalin bál is szokott lenni, aszt' el szoktak [menni] így Pestre. De hát minden nem mehetünk, angyalom, hadd menjenek, mit bánom én, én akkor is itthon vótam. Így elrendezkedtem.”²¹

„... én itt é:tem, én jóformán sehova nem léptem, nem mentem. Én már nyolcvan-négy éve ennél a háznál lakom. Én ide születtem, én azóta itt vagyok. Nagyon nem mentem semerre se=sose mentem semerre se.”²²

Az erős helyhez kötődést nemcsak a hely szeretete, hanem a biztonságot adó, a kiismerhetőség élményét nyújtó ismerős környezet feletti uralom is magyarázza. A pusztát elhagyva a környezet ismerőssége és az otthonosság érzése megszűnik, a külvilág kiismerhetetlennek, kevésbé kezelhetőnek tűnik.

²⁰ Interjú, HE, 2012. 07. 20. Töbörzsök–Sárbogárd, készítette: Németh Krisztina.

²¹ Interjú, HR, 2013. 03. 29. Töbörzsök–Sárbogárd készítette: Németh Krisztina.

²² Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhorcsokpuszta, készítette: Németh Krisztina.

„Emlékszem a döbbenetszerű, szívdobogató álmélkodásra, amely elúrholdott rajtam, s hetekig hatalmában tartott, amikor nyolc-kilenc éves koromban legelőször faluba kerültem. Szűnni nem akaró csodálatba és rémületbe ejtett, hogy utcák vannak, szabályosan egymás mellé épített házak, és közöttük utcák meg piacok, amelyek rendeltetését nem bírtam felfogni, s amelyekre még napok múlva is csak fenyegetéssel és kézen fogva tudtak kikényszeríteni, úgy elképesztett az az örült forgalom, amelyet azon a szűk területen a kocsik, emberek, tehenek és gyerekek műveltek. Eladdig nem láttam két házat, amelyet valami célzattal egy vonalba raktak, s most nem tudtam betelni ezzel a rengeteg házzal, ezzel az ijesztő renddel és összezsúfolttsággal. A börtönfolyosók szabályossága, fegyelme és titokzatossága hat oly nyomasztóan a lélekre, ahogy azok az utcák hatottak rám kerítéseikkel, kapuikkal és a kapuk mögött lapuló házakkal.”²³

„Én jobban szerettem otthon lenni” – foglalják össze a kimozdulással, a puszta elhagyásával kapcsolatban érzett ellenszenvet, idegenkedést az idősek. Ezt a pusztai tapasztalatot, illetve ennek generációs továbbadását Illyés sorai is erős képekben adják vissza: „[apám] nem a tanulástól félt, jó feje volt, de azt érezte, hogy a nyárfasoron túl – amely a puszta határát jelölte – mintha őtöle bárki még a csizmáját is elvehette volna, így beszélt.”²⁴

Ugyancsak beszédes a következő interjúrészlet, amelyből megtudjuk, hogy a fiatal lány kimozdulását a pusztáról nemcsak az új hely és a vendégeskedés, hanem az új szerep (koszorúslány, aki lassan eladósorba lép) is nehezíti:

„... akkor hívtak koszorúslánynak, már tizenhárom éves vótam aszt nem akartam elmenni, [...] a másik unokatestvéreim kettő öregebbek vótak, mint én vótam, aki fiatal, én meg nem akartam menni. Úúú, úgy haragudtam nem szerettem. Én – fiatal vótam, 13 éves vótam. „Én nem leszek koszorúslány, én így, én úgy. [...] Mondom, én nem megyek, én annyi idős vagyok, mint a Mariska, az is az unokatestvérem, mondom, én inkább lemeszelem a rakott sparheltet=inkább én lemeszelem a sparheltet, – otthon szerettem akkor is intézkedni. De hát el kellett mennem.”²⁵

²³ Illyés, 2005 [1936]: 7.

²⁴ Illyés 2005 [1936]: 49.

²⁵ Interjú, HR, 2013. 03. 29. Töbörzsök–Sárbogárd készítette: Németh Krisztina.

A fenti részlet arról is árulkodik, hogy az utazással, a kimozdulással szemben érzett ellenszenv a visszaemlékezőt egészen öreg koráig elkíséri („*otthon szerettem akkor is intézkedni*”).

Az iskolakezdés vagy a nem túl gyakori továbbtanulás a leggyakrabban említett élettörténeti esemény, ami a pusztától való kényszerű elszakadást, a távollétet okozza.

„Hörcsökrül [elkerült a fiam] az iskolába, aztán meg szokott jönni szegénykém, mert beíratam, hogy nagyon rossz vót a közlekedés, hogy hajnalba ment már szegénykém biciklivel a földuton, aztán mindég ideges vótam, hogy valaki agyonüti, vagy mittudomén, és akkor beíratuk a gimnáziumba – vagyis a –miazistenbe [kollegiumba], ott az iskolánál, hogy legyen ottan, hogy ne éjszakázzá, hogy legyen ott – ne kölljön menni minden nap. Mert hát délután jönni még jött busz, vitte is, meg vissza is tudott menni, hanem hogy hajnalba ne kölljön ke:ni. [sóhajt] Így bekerült odaja (1) Fehérvárra, és akkor ott vót. Haza, haza szokott gyönni mindég, csak egy nagy karéj kenyeret vágott le, a Jóska [nevet] az köllött, azt ma' indult vissza.”²⁶

Egy másik esetben azért költöztek be a szülők a tanyáról a faluba, hogy gyerekek könnyebben eljusson az iskolába.

„Sárikám ment iskolába, elsőbe, hogy ne kelljen a tanyáról járnunk iskolába, mert nagyon messzi lett volna. De Körtvélyes felül is lehetett volna járnunk iskolába, meg Kislókba is, de Kislókból meg már ide hordták be [Sár]Bogárdra! Na, elég az hozzá, hát ő... építettük ezt a házat, átadtuk a ktsz-nek, hát hogy ne kölljön neki annyit gyalugu:ni.”²⁷

Az élettörténetekből az is kiolvasható, hogy a puszta elhagyását nem is annyira a helyhez való pozitív kötődés hátráltatja, mint inkább a zárt, kiismerhető és érzelmi biztonságot (legalábbis kiszámíthatóságot) nyújtó közeg elhagyásától való félelem. Az ismeretlen külvilág visszarettenti a pusztaiakat. Leginkább ez gátolja a felfelé mobilitást, ami egy térbeli-társadalmi zárvány esetében elkerülhetetlenül együtt jár a közegből való drasztikus kiszakadással, új szerepek és egy új kultúra elsajátításával. Az alábbi részlet tanúsága

²⁶ Interjú, HE, 2012. 07. 20. Töbörzsök–Sárbogárd, készítette: Németh Krisztina.

²⁷ Interjú, HR, 2013. 03. 29. Töbörzsök–Sárbogárd, készítette: Németh Krisztina.

szerint még az „úriember”-szerep sem ért annyit egy fiatalember szemében, mint a családja közelsége.

„... [a testvéremet] a vasútrul is el akarták küdni iskolára, a vasútrul is, meg a katonaságtul is, de nem ment el a vasútrul se. Mondta szegény apám, hogy »Fiam, mér' kő, fiam, a véres hólyag a tenyereden?« – aszongya – »tedd le azt a vasvellt, piszkos gazdasági ruhát, úriember lehetnél«. Nem. Nem azt a szűzmáriáját, »ű ithun akar lenni a testvérgyeivel« – aszongya. Aszt' akkor úgy adták ki a munkakönyvit, hogy a téeszbe, hogy beállt a téeszbe. Munkába a téeszbe ment, mikor megalakútt később tovább a téesz, inkább a téeszbe ment, minthogy izé, minthogy a vasúton maradjon vagy a katonaságná'.”

Ez az óvatos távolságtartás, elkerülés mélyen ülő, öntudatlan pusztai stratégiának tűnik, amelyben meghatározó motívum egyfelől a pusztaiság „szégyenével” való azonosulás, azaz a tanult kisebbség, másfelől az idegentől való félelem. Ezt olvashatjuk Illyéstől:

„Hogy a közönségesnél nehezebben fog az agyam, az vált egyre bizonyosabbá immár előttem is. Nem volt előzmény nélküli élmény. Eredete még a pusztai időkre nyúlik vissza. Ha csak egy napra elhagytam Rácegre, lelkemben tántorogva tértem vissza a pusztára. Mi mindent tudott mindenki ott Cecén, de főleg Ozorán, a gyerekek is. Partszélről néztem játékaikat, úszni nem tudó csibe azokat a vízben hancúrozó kiskacsákat, akikkel még az imént együtt futkosott. Mennyi minden holmijuk volt, szavaik! Milyen nyomorúságosan tudatlanok voltak hozzájuk képest a pusztai egész iskola térdig sáros mezítlábasai, milyen szárnyaltanok, földhöz ragadtak.”²⁸

Ugyancsak sajátos, a pusztai lét izoláltságához kapcsolódó reakciót körvonalaz a következő interjúrészlet, mely egy ifjúkori Budapesten tett látogatás emlékét idézi fel. A mesélő indulatosan próbálja elhárítani a városi programként felajánlott kirakatnézegetést:

„Mást nem tudok. Egyszer-kétszer vótam fönn Pesten, vót ott ismerősöm, de hát rokonom nem vót (3)... ismerősök, ott vótam egy kicsikét (1), de hát sokat nem láttam ott se. Olyant néztem meg csak, amit érdemesnek [tartottam]... nekem

²⁸ Illyés Gyula, idézi Keszei 2011: 442–443.

hiába mutogatták a kirakatokat, hogy nézzem meg, nem érdekült, mondták, hogy mér' nem érdekül, mondom azért', falun is van kirakat, nem? Nem érdekül engem a* milyen cserép van ott, milyen pohár van ott, milyen ez, milyen az. Engem más érdekült. Szerettem volna e:menni, ugye vót, ugye templomok, ugye, szerettem volna ilyem múzeumba e:menni, de nem vót rá, ugye, idő.”²⁹

A helyzet indulatos elhárítása talán annak próbálja elejét venni, hogy kitárljon a pusztá zárt világa, és külső viszonyítási pontok merüljenek fel, mert akkor egy más élet, a jobb mód képei kerülnének karnyújtásnyi távolságra.

A düh, az indulatos reakció egyúttal sajátos énvédő mechanizmust jelez, amely szerepét, pszichológiai funkcióját tekintve jelentősebb lehet annál, mint amit egyetlen interjúrészlet megmutathat. ³⁰ „A partikuláris én 'identity'-jének megőrzésében – írja Heller Ágnes – döntő szerepet játszik a védekező mechanizmus. Mi több, a partikuláris emóciók funkciója éppen az, hogy eleget tegyenek ennek a védekező mechanizmusnak. Ha a másik ember nem szeret, akkor gyűlöljük, megvetjük. Ha egy vágyunk nem teljesül, akkor úgysem fontos, vagy úgyis elérhetetlen, vagy gonosz emberek árnyzkodása következtében marad teljesületlen. Az érzések tehát az ember önigenlését és önazonosságát úgy biztosítják, hogy az 'identity' minden veszélyeztettségére partikuláris emóciókkal reagálnak. S partikuláris érzések természetesen az én kiterjesztését is biztosítják: a kiterjesztés 'területe' a reflektálatlanul elfogadott norma- és szokásrendszer.”³¹

A pusztai élet háborítatlan zártságában a kirakatok, a fényűző, nagyvárosi élet képei és lehetőségei mindaddig nem zavaróak, amíg el sem jutnak a

²⁹ Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhorcsópusztá, készítette: Németh Krisztina.

³⁰ A kirakatnézés elhárításában ugyanazt a védekező mechanizmust fedezhetjük fel, mint ami Édes Annát a polgári háztartások védjegyévé teszi. Anna a bőség és a polgári kényelem körülményei között él, ám ebből neki, a házicselédnek semmi sem jut. Ha már nem tudja a csábítás képeit kikerülni, legalább annak ízeitől igyekszik megkímélni magát. Anna látszólagos puritán hajlamának, így például a finom ételek következetes elutasításának magyarázata éppen az, hogy így próbálja elejét venni a hiábavaló vágyaknak... „... ez ilyen” – magyarázta Vizyné. „Nem eszik semmi finomat. Még a baracklekvárt is otthagyja. Mit gondolsz, például, mit vacsorázik? Úgyse találod ki. Semmit. Reggel kávét. Ebédre is csak egy kis főzeléket. Egyéb nem kell neki. A piskótát pedig – úgy látszik – egyáltalán nem szereti. – Vagy talán nagyon is szereti – mondta Moviszter, ki még mindig előrehajolt a hintaszékben, elég hangosan.” (Kosztolányi 1974 [1926]: 343)

³¹ Heller 2009:182–183.

cselédkekhez. A vásárlásra, szerzésre csábító kirakatnézegetés azonban elérhetetlen dolgok utáni vágyakozásra indít. Talán ezért is utasítja vissza ilyen határozottan a helyzetet a visszaemlékező. A mindennap megélt pusztai szegénység külső referenciapontok, összehasonlítás hiányában kevésbé érezhető és kevésbé nyomasztó. Ezt támasztja alá a következő idézet is: „A szegénységet nem éreztük... a kenyér mindég megvolt az asztalra.”³²

A pusztán élő, de nem a pusztához tartozó grófi család fényűzését a kastélyt körülvevő „falak” védik, csakúgy, mint ahogy a későbbi úri negyedben lakó állami gazdaság vezetői is inkább távolinak tekintett urak a pusztán. Az „úri negyedet” gyors fluktuáció jellemzi, az ide költöző agrárértelmiségiek általában nem töltöttek túl sok időt a pusztában, ha lehetőségük volt rá, elköltöztek. Egy régen az úri negyedben élő interjúalannal beszélgetve nemcsak a pusztá és a kastély (az úri negyed) közötti diskurzív határmegvonó technikákat lehetett egyértelműen azonosítani. Az átmenetiség és a távolságtartás miatt az úri negyedben élők kevésbé is kötődtek a pusztához. Visszaemlékezéseik pozitívak ugyan, de kevésbé nosztalgikusak.

VISZONYÍTÁSI PONTOK: A TANYA ÉS A FALU

A pusztán élők számára nem a távoli városok polgári életmódja, még kevésbé a főúri pompa és kényelem jelenti a viszonyítási pontot, hanem egyfelől a külmajorokban található tanyák, másfelől a közeli falu.

A tanyasi élet még elszigeteltebb: a nagyobb távolságok miatt a pusztai lakó szemében a pusztán kívüli élet a külmajorokban (tanyákon)³³ egy fokkal

³² Interjú, HE, 2012. 07. 20. Töbörzsök–Sárbogárd, készítette: Németh Krisztina.

³³ A klasszikus értelemben vett tanyák olyan önálló paraszti birtokok, amelyek később lakófunkcióval bővültek. Ezek jellemzően az alföldi mezővárosok körül jöttek létre. A kutatás helyszínén, a Mezőföldön viszont az uradalmi falu a legjellemzőbb települési forma, ami független a közeli városoktól, mivel az úthálózata és az infrastruktúrája az uradalom termelési érdekeit szolgálja ki. A puszták főmajorokból és mellék- (kül)majorokból állnak, az úthálózat az uradalom ezen heterogén egységei között teremt kapcsolatot (Tamáska, 2013). A pusztaiak szóhasználatában a külmajorok egyértelműen az uradalomhoz kötődnek. A tanya kifejezés nem az Alföldön megszokott települési formára utal, hanem olyan lakófunkcióval bővített állattartási helyszíneket körvonalaz, amelyek a pusztától távolabb estek, de ugyanakkor csak annak részei. Ezek relatív önállósággal bírnak, és rendszerint egy család gazdálkodott rajtuk, míg a külmajorokban több család lakott. A „különállóak” elnevezés egyfajta relatív önállóságot jelez. A terepmunka során csak egy esetben derült

még rosszabb, még kényelmetlenebb. „Megjöttek a pusztaiak” – szokták mondani a nagyhörccsökpusztaiak a külmajorokból érkezőkre. Miközben a pusztai minősítést maguk a pusztaiak is kissé pejoratív értelemben használják, addig „a különálló” vagy „önálló” fordulatokkal azt a relatív előnyt is körvonalazzák, amely abból adódik, hogy a tanyán élő juhász vagy csirás-gazda nagyobb önállóságot élvez. Ritkábban ellenőrzi az intéző, nagyobb teret engedve ezzel az urasági (vagy az állami gazdasági) vagyomból történő „szerzésnek”. Ugyanakkor a „tanyasi” elnevezéshez a pusztai elbeszélők csak ritkán kapcsolnak saját személyes tulajdont. Saját, különálló portája a környékben jobbára csak az uraknak van („újlak”, „úri lak”, „vadászlak”), holott ez a tulajdon nélküli pusztaiak egyik legfőbb vágya: „aki valamelyik falu végén egy kis zsellérelket tudott szakítani, az már odavalósinak vallotta magát”³⁴ – írja Illyés Gyula.

A falu, az áhított saját porta a pusztaiak szemében a felemelkedés jelképe – jóllehet az önálló gazdálkodáshoz csak kevesen rendelkeztek megfelelő szakértelemmel, szerszámokkal és igavonó állatokkal. A tervezés, a kockázatvállalás és az önálló döntéshozatal is távol áll a mások „keze-lábaképpen”,³⁵ de nem fejeként dolgozó uradalmi cselédektől. A faluban birtokolt ház azonban nagy tekintélyt kölcsönöz. „Mi most itten parasztkodunk”³⁶ – jelentette ki büszkén a kertjére mutatva az egyik interjúalany, aki a pusztáról a közeli faluba költözött, és férjével saját házat épített.

A tanya és a falu relációjában egyszerre érvényesül a közelség és a közösség megléte vagy hiánya. A következő, pusztáról paraszti birtokra került emberrel készült interjúrészletből kitűnik, hogy az önállóság miatt tagadhatatlan előnyökkel járó tanyasi élet mennyire riasztotta a visszaemlékezőt, és, hogy még az elszigetelt puszták is élénknek bizonyulhat, ha egy jól működő közösség valahogy feledtetni tudja a pusztai lét marginalitását és unalmát, ha a közösség megszervezi a mindennapokat (tollfosztás és kukorica-morzsolás, szüreti bál):

.....
 ki az egyik tanyáról, hogy az a háború előtt önálló paraszti birtokként működött (vitési föld volt), a többi szóban forgó tanya vagy külmajor az uradalomhoz, később az állami gazdasághoz tartozott. A külmajorok és a tanyák közötti hasonlóság alapja a pusztaiak gondolkodásában az, hogy azok még a pusztánál is gyérebben lakottak, elszigeteltebbek.

³⁴ Illyés 2005 [1936]: 19.

³⁵ Erdei, 1973 [1938]: 151

³⁶ Interjú, HE, 2012. 07. 20. Töbörzsök–Sárbogárd, készítette: Németh Krisztina.

„Azt’ akkor meg Örsön [Örspusztán] nagyon szerettem, jobban, mint kinn a tanyán, ott nem szerettem. Ott se villany, semmi, hát az a sár, az a hegyek között vót az a ház, egy ér folyott ott, szép hely vót az, még a kertbe (?) se mentem ki körü: nézni oda.”³⁷

„Örspusztán meg nagyon szerettem, az az Örspuszták olyan vót, angyalom, hatvan család lakott. Mintha egy kis falu lett volna.”³⁸

KONTRASZTOK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Mind a pusztaiak, mind a pusztát elhagyók helykötődése erős és pozitív: az elbeszélők gyakran megerősítik, hogy szeretnek itt lakni, kiemelik a szép természeti környezetet. Azonban a pusztáról és a pusztaiak életéről szőtt elbeszélésekben erőteljes kontrasztok vannak a jelen és a múlt között, s ezek a helyek leírásában is megjelennek.

A pusztán töltött gyerekkor, a természet végtelensége és a szabadság megélése az egyik legerőteljesebb motívum a kötődések kialakulásában. A fiatalabb, a pusztáról elköltöző interjúalanyok is „gyerekparadicsomként”³⁹ emlegették a pusztát, a természet közelségét, a szabadságot, a félelem nélküli barangolást, ahol az emberek az orrukban érezték az évszakok változását.

Viszont a puszták jelene, a természeti környezet gondozatlansága és az ember alkotta környezet hanyatlása gyakorta a múlt idilli képeinek ellenpárja:

„Asztán, ma, ahogy lement az aljba, látta azt a halastavat, na, ott az a halastó is még hozzá tartozott a kastély parkjához. Az se vót más, mint egy gyönyörű, nagyon gyönyörű vadvirágos rét. Aszt, amit most maga lát, a sár, meg nem tudom én még micsoda, végig gyönyörű pázsit, zöld pázsit [volt]. [...] Gyönyörű vót ott végestelen-végig, hogy oda szoktunk lemenni nyáron is, mikor olyan nagyon meleg volt, ott olyan jó, hűvös vót. Úgy e: vótunk azon a gyönyörű réten, lehettünk. Meg itt is, mondom, egy gyönyörű vadvirágos rét volt. És látják, ennyire tönkre van.”⁴⁰

³⁷ Interjú, HR, 2013. 03. 29. Töbörzsök–Sárbogárd készítette: Németh Krisztina.

³⁸ Interjú, HR, 2013. 03. 29. Töbörzsök–Sárbogárd készítette: Németh Krisztina.

³⁹ Interjú, EK, 2013. 09.07. Sárbogárd, készítette: Németh Krisztina.

⁴⁰ Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhörccsökpuszták, készítette: Németh Krisztina.

A puszta mesterséges környezetében bekövetkezett változások igen erőteljesek a helybeliek elbeszélésében. A visszaemlékezések egyik sajátos vonása a történelmi tudat hiánya, a pusztaiak „történelem alattisága”, az, hogy ők nem történelmi korszakokban és elvont fogalmakban gondolkodnak. Például a rendszerváltás szót az interjúk során egyetlen visszaemlékező használta, a szocializmus vagy a Kádár-korszak kifejezés el sem hangzott, ez az időszak a pusztaiak szóhasználatában egyszerűen „az állami gazdaság ideje”. A II. világháború utáni koalíciós időszakot senki sem nevezte így, jöllehet gyakran emlegették a háború utáni zavaros időket, amikor nem volt átlátható, egyszerű szabályokon alapuló rend. Csak egy-egy narratívában kapott ez az átmeneti időszak egy önálló elnevezést, ami a földosztásra és a magánkézbe került házhelyekre utal („maszekvilág”, „magánvilág”). Többnyire azonban csak zavaros átmeneti periódusként reprezentálódik – ha egyáltalán helyet kap a történetekben. A pusztaiak „műszere” a történelmi-társadalmi változások „lemérésére” a közvetlen környezetükben tapasztalható kézzelfogható változások.

Ezért hangsúlyos a múlt és a jelen szembeállítása, a régi, „jó világok” (az úri világ és kisebbrészt „az állami gazdaság ideje”) és „az új rendszer” között. A rendszerváltás sokszor nem is mutatkozik éles váltásnak a pusztai narratívákban, holott egyértelműen deklasszálódást hozott a pusztaiaknak, hiszen megszűnt az állami gazdaság, és a pusztai munkások munkanélkülivé lettek. (Jöllehet a változások már hamarabb elkezdődtek: néhány úri negyedbeli visszaemlékező arra is kitért, hogy a Nagyhorcsöki Állami Gazdaság már korábban egyesült a mezőfalvai Mezőgazdasági Kombináttal.) Aki tehetett, a szocializmus éveit lassanként elhagyta a pusztát, kihasználta a kedvező kölcsönfeltételeket, és építkezni kezdett a pusztán kívül, vagy beköltözött a közeli faluba vagy a városba.

A bennragadtaknak azonban nemcsak saját életfeltételeik romlásával, hanem a pusztai környezet állagromlásával is szembe kell nézniük. Egyes tanyák, külmajorok szó szerint eltűntek, a puszta más részei leromlott állapotban vannak: az egykori gazdasági épületek, az üvegházak, az istállók, a műhelyek, az öntözőrendszer gazdátlanul, kihasználatlanul áll.

„Akkor vót itten le Antalmajor, megy lefelé a völgy, (1) mer' aszt lehet mondani, hogy volt, mert Antalmajor olyan dombon van jobban, akkor úgy mentünk a völgy felé, amint ment az az út, ott meg egy ezredesnek volt a birtoka. Egy nagyon hosszú ház volt, aszt mondják, az is teljesen tönkre van, az is megszűnt. Minden

megszűnt=az sincs. (1) Úgyhogy minden ám el... Mindent rontottak-bontottak. Meg, ha valami megépült, akkor azzal nem törődtek. Minden elveszett. Nem számított. Most nincs rá szükségünk, nem kő'. Megvárták, mire nem lehetett [megjavítani?]. Nem az vót, hogy fő:szedem, vagy vót a (1) az öntözőrendszer is, kukoricával foglalkoztak az állami gazdaságba, nagyon, azokat a csöveket, amiket leraktak, emberektől hallottam egyszer, hogy ott eszi a fene. Eszükbe sem jut a gazdaságnak, hogy azokat az értékes csöveket fő:szedje, ha már megszűnt.”⁴¹

„De hát, volt ez a rendszerváltás, aztán [1] minden kipusztult. Az üvegházakat, melegágyakat a savanyító üzemet, mindent szétbarmu:tak.”⁴²

NOSZTALGIA

A nosztalgia, amivel a pusztaiak a múltbeli „jó világok” felé fordulnak, egyben sajátos viszonyulás is a múlthoz. Az élettörténeti síkok egymásra torlódása, az emlékekben élés, a múltba vágyódás jellemzi a nosztalgiát,⁴³ egy szersmind a pusztai élettörténeteket. A nosztalgia rávilágít a környezetben lezajlott újabb változások értelmezéseire is.

A múlt felidézése óhatatlanul ellenpontozza a jelent. Miközben a pusztaiak következetesen hajtogatják, hogy szeretnek a pusztán lakni, helykötődésüket a nosztalgia, az idillikusnak ábrázolt múlt és a sivár jelen ellentéte árnyalja.

Az elköltözők, a pusztát elhagyók relatív sikere – a saját ház és a kert megszerzése – valamiképp kudarcá, bennragadásá silányítja az ottmaradást, de legalábbis magyarázkodásra indít. Az interjúhelyzet is összehasonlításra ösztönöz, mert a „félidegen” kutatóról hamar kiderül, hogy felmenői hol szorosabb, hol lazább szálakkal kötődtek a pusztához. E helyzetben tehát megint egy kiugró család leszármazottjának kellene számot adni a puszta és a helyben maradtak jelenéről.

Mindezek végiggondolása sokszor olyan konklúziókhöz vezet a pusztaiakat, amit a múltra irányuló kérdések nélkül talán nem is tudatosítottak volna, jelesül, hogy már a háború után „sem maradt itt senki, csak cseléd”,⁴⁴ és ezt követően is, aki csak tehetett, elköltözött. Mindezen gondolatok, el-

⁴¹ Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.

⁴² Interjú, RT, 2012. 07.13. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.

⁴³ Pintér, 2012: 67–73.

⁴⁴ Interjú, RT, 2012. 07.13. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.

ejtett szavak tovább alakítják, ambivalenssé teszik a helykötődést. Az interjúk közben maguk is felidéznek a pusztá elhagyásának vágyképét, esélyelt latolgtatják, miközben tudják, hogy már nem fognak innen elmenni. Ha akarnának, sem tudnának, vagy ha tudnának, már akkor sem akarnának igazán elszakadni.

„Sokszor úgy vagyok, hogy úgy olyan jó lenne elmenni innen. De hova? (1) Vagy csak az öregek otthonába. De oda is úgy idegenkedek e: menni. Meg olyan borzasztó. Az se külön, mint a kórház. (3) Az se. (2) Aztán. (1) Ölég vót má'. Belüle. Abbul is. (4) Vót úgy is, hogy [el]megyek, ez a kis S-né [a szomszéd] annyi helyre telefonált, [] de azt kapta meg, hogy annyira telve vót [az öregek otthona], hogy nem tudnak most odavenni senkit se, eleinte nekiindu: tam, hogy megyek, azután meg azt gondoltam, hogy nem megyek.”⁴⁵

Egy másik esetben egy, a pusztáról fiatalon elkerült, sikeres ember nyugdíjas éveire visszaköltözött a pusztára, az úri negyedbe, jóllehet a kötődése kissé ambivalens: idős szüleinek gondját viselni jött haza, miközben szíve a felnőttkori önálló otthonához húzza, ahol életének jó részét töltötte. A pusztában és a közeli tanyán töltött gyerekkor azonban a helykötődését erősíti, jóllehet a pusztá szerinte már „nem az, ami régen volt,” hiszen „ez volt a környék legszebb része.”⁴⁶

(Az úri negyedbe költöző egykori pusztaiak nosztalgiája némiképp más természetű. Ők a relatíve sikeresek, hiszen meg tudták vásárolni az egykori urak házát. Így narratívájukban nem túl hangsúlyos az elköltözés latolgtatása, de élesek a múlt és a jelen közötti ellentétek.)

A nosztalgiának erőteljes életrajzi vetülete is van. Az élettörténetekben felidézett „jó világok”, azaz az „úri világ” és az „állami gazdaság ideje” ugyan is egybeesik a visszaemlékezők fiatalságával, aktív, tevékeny korszakával. Ezzel szemben a jelen környezet sivárságát, a leromlott közös használatú terek gondozatlanságát és a rendszerváltás után a magánterületek megszorodását csak nyomatékosítja az öregséggel járó tehetetlenség és magány érzése.

⁴⁵ Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhörcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.

⁴⁶ Interjú, SzL, 2012. 07.14. Nagyhörcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.

A PUSZTAI KÖZÖSSÉG

A nosztalgia nemcsak a környezet leromlása és a fogyatkozó erő felett érzett aggodalmat, hanem az egykor élő, jól működő és a pusztaiakat erősen integráló közösség hiányát is megjeleníti.

A pusztaiak közösségének vizsgálata⁴⁷ azonban több szempontból is problematikus, kérdés ugyanis, hogy az ott élők közösségként, s vajon az egykori uradalmi cselédek örököseiként tekintenek-e magukra.

Az összes interjúalany erős folytonosságot érzett a pusztai a múlttal, hiszen mindegyikük „tősgyökeres” pusztai: már a felmenői is itt éltek vagy egy másik közeli pusztáról költöztek ide. Az idősebbek a cseléd szót is meg lehetős természetességgel használták, jóllehet némely esetben érezhető volt az ezzel való azonosulás ambivalenciája is.

A pusztáról való folyamatos elvándorlás és a beköltözők felbukkanása, azaz a viszonylag nagy fluktuáció a pusztai lét egyik lényegi vonása.⁴⁸ Az „úri világban”, azaz a II. világháború előtt erkölcsi vétség vagy megbízhatatlanság miatt elbocsátott cselédek továbbállása, illetve a jobb élet reményében folytatott állandó vándorlás egyik pusztáról a másikra megszokott jelenség volt.⁴⁹ (Bár igazi presztízse az egy helyben maradásnak, a „megbecsültségnek” volt.) Az újonnan érkezőket azonban hamar befogadta a közösség, tehát az egyes cselédkolóniák közötti vándorlás nem igazán gyengítette ezen csoportok integratív erejét. Miként Erdei írja: „a cselédnek az a hazája az, ahol szolgál, avval tartozik egy közösségbe, aki parancsol neki.”⁵⁰

A társadalom legalsó csoportjaiból kikerülő pusztaiak a mozgások ellenére is az adott közösség tagjának érezhetik magukat: „a pusztaiak közt ritka az ilyen természetű húzódkodás. Egyforma az valamennyi, s ha néha-néha összehorzosódnak is, egykettőre békésen egymás mellé illeszkednek.”⁵¹

A pusztai közösség az elszigeteltség és az egymásrautaltság miatt a társadalmi különbségek (szegődményes iparosok, puszttagzadék, béresek) és a

⁴⁷ Köszönet Szabari Verának a kérdés felvetéséért.

⁴⁸ Kovács – Vidra 2012: 76–77.

⁴⁹ Illyés 2005 [1936], Kardos, 1955: 234–235.

⁵⁰ Erdei 1973 [1938]: 152.

⁵¹ Illyés 2005 [1936]: 47.

rangtartás ellenére is egy „sorsközösség”.⁵² Miközben a pusztában a „legridegebb kasztszellem uralkodott”,⁵³ az iparosok és a cselédek között szolidaritás alakult ki, amit az interjúkban gyakran emlegetett „összetartás” jelez. Ez nemcsak az egymásnak nyújtott segítségben és a cserékben fejeződött ki, hanem a „szerzésekben” is: ha valaki valamihez beosztásánál fogva „hozzájutott”, a felesleget továbbadta vagy megosztotta másokkal.

A térbeli elszigeteltség nemcsak a nagybirtok termelési struktúrájából fakad (gazdasági érdekeket kiszolgáló úthálózat és alaprajz (Tamáska, 2013), hanem különféle társadalmi kizárási technikák is megerősítik. A puszták mint hely egyfajta „társadalmi depó”⁵⁴ vagy „zsilip” is.⁵⁵ Egyfelől a puszták mentől elszigetelt terébe, „depójába” érkeztek a Kádár-korszak nemkívánatos „elemei” (munkakerülők, rendbontók, rendszerellenesek, a kitelepítésekből visszatérők, akik nem mehettek haza szülőfalujukba), másfelől az állami gazdaság és a pusztai lét egyfajta társadalmi zsilipfunkcióval is bírt: beengedte a vándorló idénymunkásokat, a napszámosokat, a kiteszítottakat, és továbbengedte a viszonylag sikeres visszailleszkedőket és a felhalmozókat, akiknek volt annyi pénzük, hogy házat vegyenek a közeli falvakban vagy a városban.

„meg nekem leginkább az tűnt fel, amikor úgy a (2) [halkan] internálták vagy mit csináltak ezek... kitelepítették ezeket a jobb módú embereket, kulákokat, ööh, akkor úgy meglódult a hetvenes évek felé a beáramlás, már a... [az állami gazdaság] irodába különösen. Meg az agronómus, a mezőgazdasági tanult emberek is ezek közül kerültek akkor ki, de mondom, ezek pár év alatt aztán nagyon szépen visszamentek a saját helyükre.”⁵⁶

⁵² Ezt fejezi ki Lázár Ervin visszaemlékezése is, aki Alsó-Rácegrespusztán töltötte a gyermekkorát, ahol apja uradalmi intéző volt: „Egy kis közösségben éltem ott, ahol teljesen egymásra volt utalva minden ember, mindenkinek megvolt a maga szerepe, mindenki ismert mindenkit. Már ez adott egyfajta biztonságérzetet, ami egy nagyobb helyen, különösen ma, teljesen hiányzik. Ugyanakkor részben a mérhetetlen szegénység, részben a zártság miatt egymásra voltak utalva az emberek.”

⁵³ <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/00/0910/40pal.htm>

⁵⁴ Illyés 2005 [1936]: 87 Az idézetet módosítottam. N.K.

⁵⁵ Feischmidt 2008: 102.

⁵⁶ Kovács – Vidra, 2012:90.

⁵⁷ Interjú, KÉ, Sárbogárd, 2012. 07.11. készítette: Németh Krisztina.

Mindazonáltal mindenki virágzó, összetartó közösségként emlegette a pusztaiakat, akár „az úri világra”, akár „az állami gazdasági idejére” gondoltak vissza. A mára inkább a felbomlás jeleit mutató pusztai közösség jobbra ennek a múltbeli közösségnek az ellenpontjaként vagy a maradványaként jelenik meg („nem úgy van, mint régen”). Jóllehet a felbomlás távolról sem teljes. A terepmunka alkalmával ugyan nem tűnt túl élénknek a puszták, de a feltűnésemnek, főként a „nagyház” környékén, hamar híre ment. Az interjúk alatt többször is feltűnt egy-egy rokon vagy szomszéd, aki ételt hozott az időseknek vagy megkérdezte, mit hozzon a boltból. Ugyanakkor a puszták szórt településképe, az egymástól viszonylag távol eső házcsoportok nem mindenkit kapcsolnak be egyformán a közösségi életbe.

Az élékség, az egész közösség összejárása azonban már csakugyan régi emlék: a hagyományos őszi búcsúban egyetlen helybélivel találkoztam, ő is csak éppen „ránézett” a búcsúra. Eközben a néhány összetákoltságon és pokrócon a használt portékáikat kínáló árusok sajnálkozva mondogatták, hogy azért ennyire kihalt a búcsú, mert a helyieknek nincs pénze, nem akarják a gyerekeket kihozni, mert nem tudnának nekik venni semmit. *Bezzeg régen, volt itt élet!* – bizonygatják a Tolna megyéből érkező búcsúsok: volt a gyerekeknek körhintá, a felnőtteknek étel-ital.

Gyerek- és fiatalokáról szólva az egyik interjúalany megjegyezte, hogy régen az emberek sokat dolgoztak ugyan, „mégis mindenre volt idő.”⁵⁷ azaz a tradíció által szabályozott életrend tartalmasabbnak tűnik a jelennél:

*„... ott [Örspusztán] volt szüreti bál, ott Katalin bál, ott... ott mindenre... szóval, nem volt angyalom se tévé, semmi, de mégis, angyalom, valahogy jobban megbecsü:ték az emberek egymást, mint itten [Sárbogárdon]. Szoktak=szokott lenni este tollfosztás, akkor összemertek télen, akkor a morzsulás, őő mindig így jártuk a házakat, kinél lesz morzsulás, kinél lesz tollfosztás, azt' akkor avvót a szórakozásunk. Akkor már a fiúk megtudták, ahány lány jött, gyűttek a fiúk is, azt' akkor ottan el*szórakoztunk. Mertük a cihát(?), mertük a kukoricát, szóval, jobban megbecsü:ték valahogy akkor egymást.”⁵⁸*

„... [Nagyhőrcsök pusztán] amikor arattak vagy akármit dolgoztak, meg volt egy kis cuháré, bál. Bál... ?, egy kis cuháré. Azt még a nagypapám is [...], az

⁵⁷ Interjú, HR, 2013. 03. 29. Töbörzsök–Sárbogárd készítette: Németh Krisztina.

⁵⁸ Interjú, HR, 2013. 03. 29. Töbörzsök–Sárbogárd készítette: Németh Krisztina.

szokott tangóharmonikázni, aztán összementek a fiatalok, és az udvaron táncoltak. Nem volt ilyen, hogy klub, később lett már, úgynevezett klub, [sóhaj]. Akkor az volt a neve, hogy cuháré.”⁵⁹

A régi közösség felbomlása egyúttal azt is jelenti, hogy a korábbi rend és a szabályok egyszer és mindenkorra elvesztek. Már nem lehet a mai pusztaiakon (a mai közösségen?) számon kérni a hajdan nagyon is egyértelmű szabályokat, amelyeket a közösség figyelő tekintete miatt mindenki betartott (és betartatott) – például a saját porta és udvar rendben tartásának kötelezettségét. Így a pusztán az idősök által észlelt rendetlenség és rendezetlenség nemcsak a saját erő megfogyatkozását és a saját szűkebb környezet gondozásának nehézségeit jelzi, hanem sokszor a napi tevékenység értelmének elvesztését, a közösségi ellenőrzés megszűnését is.

AZ ÉN BESZÜKÜLÉSE

Az épületek feltartóztathatatlan állagromlása, a hajdan közösen használt mezőgazdasági épületek leromlása nemcsak az itt élők nehéz anyagi helyzetének és idős korának lenyomata: megjelenik benne a pusztának mint sajátos térbeli-társadalmi perifériának a kollektív emlékezetben betöltött helye is. Tamáska Máté az uradalmi falvokról írott könyvében például rámutat arra, hogy az egykori uradalmi épületek ma a műemlékvédelem legelhanyagoltabb területéhez tartoznak.⁶⁰

A pusztaiak másik jellemző tapasztalata a lakóhelyükről való újbóli kizáródás, ami a térhasználat változásában mutatkozik meg. A kastély és környéke „az úri világban” idegen, a pusztaiak szeme elől elzárt terület volt, mára újból magánterület. Miközben a pusztaiak egy része a rendszerváltáskor a saját lakrészét sem tudta megváltani, a pusztán megjelentek új tulajdonosok is. Ma a halastó sorompóval elzárt magánterület, csakúgy, mint az uradalmi iskolát és a kápolnát megvásárló vállalkozó háza, aki nem túl magas, de határozott jelentésű kerítéssel vette körbe portáját.⁶¹

⁵⁹ Interjú, RT, 2012. 07.13. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.

⁶⁰ Tamáska, 2013: 112.

⁶¹ Ma a pusztai élet egyik legmeghatározóbb eleme a tulajdonviszonyok átalakulása, az egykori közösségi tulajdon eltűnése és a patrónus-kliens viszonyok felbomlása, a nyers individualizáció és a kendőzetlen érdekviszonyok megjelenése. Kovács-Vidra 2012:77–78.

„Hát tudja, hogy az emberek, ugye, hogy dógoztak, ide jártak dógozni. Egyik ilyen munkába, másik olyan munkába, akkor abba, de megszűnt nem tudom hányba az állami gazdaság, aztán [sóhaj] aztán mostmá' sok a magánterület, vették, (2) vót, aki megvette, vót, aki fő:det vett, nem tudom hány hó:dat, az is a B-ék megvették az iskolát. Az iskola között vót ott a kis kápolna, ez az egész az övéké.”⁶²

A kizáródás, a lemondás, a múltba fordulás és a szomorúság, ami az öregek elbeszéléséből árad, Heller Ágnes szerint az én beszűküléseként értelmezhető.⁶³ Egyszerre jelenti az idős korból fakadó visszahúzódást, egyesek mély, mások elviselhetőbb magányát, valamint a régi közösség felbomlását és a szűkebb környezet feletti uralom elvesztését.

„Hát, szép vót [a puszta]. És ennyire tönkre van. Ennyire, borzasztó. És ez az út is, ahogy megyünk föl a kastélynak, ez is tönkre, meg hát minden tönkre ment. Tönkre a puszta is, mer' a puszta se így nézett ki, (3) de hát [sóhaj] így néz ki mindenfelé (3). Meg hát, ez az udvar ezt is mindig gondoztuk ahányan laktunk, gondozott vót, rendezett vót...”⁶⁴

„Később meg hát ez a [állami] gazdaság, hát itt nagyon=mondom, ez a mezőgazdaság azér' mer' itt jobban a fődekkal, később lett itt már állattenyésztés is. De itt dolgoztak többen, vitték el Fehérvárra a tejet, akkor (1) aztán meg később lett a vágóhíd (1), meg mondom később lett a konyha. [sóhaj] Meg a hatalmas nagy gyönyörű kastély, szálló vót itt valamikor. [sóhaj] [köhög] Asszem hatvannégyben égett le az a szálló rész. De hát azt is felújították, mer' utána működött sokáig. Csak hát [halkan] aztán, ugye [hangosabban] szétbarmútt a magyar vezetőség mindent. A nagy fejek, amit lehetett, e:vittek, ezt nyugodtan irgyátok bele, ezt mindenki tudja. Elvittek mindent, szétbarmúttak, ami pénzt beleverték, minden... a (1) az vót egy olyan üzemi konyha, hogy isten tudja hány száz emberre főztek. Meg mondom, diákok. Paprikát, uborkát, paradicsomot, szóval mindent termeltek. Káposztát. Meg volt egy piac, azt' vitték el innen. És most? Sehól, sehun.”⁶⁵

⁶² Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.

⁶³ Heller 2009: 157.

⁶⁴ Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.

⁶⁵ Interjú, RT, 2012. 07.13. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.

Következésképpen nem is olyan meglepő, ha egyes élettörténetekben egészen közeli párhuzamok fedezhetők föl „a puszta lerobbanásának” toposza és az egyén fizikai, mentális állapota között. „A puszta le van robbanva” – összegzi a helyzetet az egyik legidősebb helybeli, egykori uradalmi cseléd, s nem sokkal utána hozzát teszi: „meg én is mostmá.”⁶⁶ Az észlelt párhuzam egyszerre sűríti az ifjúság tetterejének megfoghatóságát, a visszahúzódnást, a saját környezet feletti egyre csökkenő kontrollt, valamint az élet keretét szolgáló, annak otthont adó és azt szervező puszta leromlását, azaz a puszta és a pusztai mivolt történelmi, társadalmi változásokon átívelő fennmaradását és jelenbeli kilátástalanságát.

FORRÁSOK

- Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.
 Interjú, RT, 2012. 07.13. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.
 Interjú, HR, 2013. 03. 29. Töbörzsök–Sárbogárd készítette: Németh Krisztina.
 Interjú, SzL, 2012. 07.14. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.
 Interjú, HE, 2012. 07. 20. Töbörzsök–Sárbogárd, készítette: Németh Krisztina.
 Interjú, KÉ, 2012. 07.10. Sárbogárd, készítette: Németh Krisztina.
 Interjú, EK, 2013. 09.07. Sárbogárd, készítette: Németh Krisztina.
 Interjú Lázár Ervinnel: <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/00/0910/40pal.htm>

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Berkhofer, Robert F., Jr. 2000: Nézőpont a történetírói gyakorlat nézőpontjáról. In: Thomka Beáta (szerk.): Narratívák 4. A történelem poétikája. Kijárat Kiadó, Budapest. 147–169.
 Erdei Ferenc 1973 [1938]: Parasztok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Feischmidt Margit 2008: Menedék és depó: szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluról. In Váradi Monika Mária (szerk.): Kistelepülések lépéskényszerben. Új Mandátum Kiadó, Budapest 102–132.
 Ginzburg, Carlo 2011: A sajt és a kukacok: egy XVI. századi molnár világképe. Európa Kiadó.
 Heller Ágnes 2009: Az érzelmek elmélete. József Műhely, Budapest (Második, javított kiadás)

⁶⁶ Interjú, KM, 2012. 07.11. Nagyhorcsökpuszta, készítette: Németh Krisztina.

- Illyés Gyula 2005 [1936]: A puszták népe. Osiris, Budapest.
 Kardos László 1955: Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról. (Szentgyörgypuszta). Ethnographia, 1–4. 255–344.
 Keszei András 2011: A város narratív identitása. In: A város és társadalma: tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Hajnal István Kör, Budapest, 436–449.
 Kosztolányi Dezső 1974 [1926]: Nero, a véres költő. Édes Anna. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
 Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna 2012: Kényszer vagy kivonulás – élet a peremen. Tér és társadalom (26.) 4. 73–92.
 Mátyus Alíz – Tausz Katalin 1984: Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek. Magvető, Budapest.
 Németh Krisztina 2013: „Koszorú lóra bársony nyereg nem illik.” Cselédek és urak – egykor és most. Belvedere Meridionale (25):3 (Élethelyzetek időben és térben) 31–51.
 Ong, Walter 2010: Szóbeliség és írásbeliség: a szó technológizálása AKTI-Gondolat, Budapest.
 Pintér Judit Nóra 2012: A tudattalan identitás. Imágó Budapest 2012/2. 67–73.
 Sallay Viola – Düll Andrea 2006: „Érezd magad otthon!": Az otthonhoz fűződő viszony projektív, környezetpszichológiai szempontú vizsgálata Magyar Pszichológiai Szemle 61(1): 35–52.
 Tamáska Máté 2013: Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építészete 1945 után Martin Opitz Kiadó, Budapest.